

VAR'lığın YETER! Hakemlerin Gözünden Video Yardımcı Hakem Sistemi

Sabiha Gizem ENGİN¹, Veli Onur ÇELİK²

¹Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Spor Yönetimi ve Rekreasyon ABD, Eskişehir, TÜRKİYE

²Eskişehir Teknik Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yönetimi Bölümü, Eskişehir, TÜRKİYE

Email: s.gizemengin@gmail.com

Type: Research Article (Received: 11.07.2019 – Corrected: ---- – Accepted: 24.09.2019)

Öz

Futbolun endüstriyel bir iş kolu haline dönüşmesi, birer yatırım alanı olarak görülen yeşil sahaların, hatalardan mümkün olduğunca uzaklaştırılarak adil ve şeffaf bir alana dönüştürülmesini zorunlu kılmıştır. Standart bir yönetim anlayışının sağlanabilmesi amacıyla futbolda teknoloji kullanımına son yıllarda giderek önem vermeye başlanmıştır. Bunun en çarpıcı örneği Video Yardımcı Hakem Sistemi'dir.

Bu çalışmanın odak noktası, futbolda kullanılmaya başlanan Video Yardımcı Hakem Sistemi'nin (VAR) bizzat uygulayıcıları tarafından öz değerlendirmesinin yapılması ve ortaya çıkan bulguların sistemin iyileştirilmesi ve geliştirilmesi adına katkı sağlayacak niteliğe kavuşturulmasıdır.

Bu kapsamda, Türkiye Futbol Federasyonu Merkez Hakem Kurulu bünyesinde görev alan Video Yardımcı Hakem Sistemi deneyimine sahip 5 faal futbol hakemi ile bireysel görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, 13 sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu çerçevesinde yürütülmüştür. Metin haline dönüştürülen veriler, araştırmacılar tarafından içerik analizi yöntemiyle çözümlenerek temalara ayrılmıştır. Siyah-beyaz hatalar, teknolojik gelişmeler, koordinasyon merkezi, medya ve fırsatlar olarak belirlenen temalar, ilgili alanyazın doğrultusunda ele alınmış ve yorumlanmıştır.

Ortaya çıkan bulgular incelendiğinde, sistemin olumlu ve olumsuz tarafları olmakla birlikte, bir ihtiyaç olduğu konusunda hemfikir olunmaktadır. Sergilenen performansın adil bir biçimde değerlendirilebilmesi ve verilen kararlar üzerinde herhangi bir şüphe oluşturmayacak şekilde şeffaflık sağlanabilmesi adına Video Yardımcı Hakem Sistemi uygulamasının devam ettirilmesi ve kademeli olarak alt liglerde de uygulanması gerektiği sonuç olarak ortaya konulabilir.

Anahtar Kelimeler: Futbol, Hakem Kararları, Video Yardımcı Hakem Sistemi (VAR)

The evaluation of the Video Assistant Referee (VAR) system from the perspective of the Football Referees

Abstract

The transformation of football into an industrial sector has made it necessary to transform green areas into a fair and transparent area by eliminating errors as much as possible. In order to ensure a standardized approach, the use of technology in football has become increasingly important in recent years. The most up-to-date example in this regard is Video Assistant Referee System (VAR).

The focus of this study is on the self-evaluation of the Video Assistant Referee System (VAR) by its own practitioners and providing the findings to contribute to the improvement and development of the system.

In this context, 5 active football referees, the member of the Turkish Football Federation Central Referee Committee, were interviewed. The interviews were conducted within the framework of a semi-structured interview form consisting of 13 questions. The data that has been transformed into text is divided into themes by the researchers by content analysis method. Black-and-white errors, technological developments, coordination center, media and opportunities are defined and interpreted in accordance with the related literature.

When the findings are examined, it is agreed that there is a need although there are positive and negative aspects of the system. In order to make a fair evaluation of football matches and to make the decisions transparent, the Video Assistant Referee (VAR) system should be continued and applied in the lower leagues gradually.

Keywords: Football, Referee Decision, Video Assistant Referee System (VAR)

Giriş

Günümüzde spor, en önem arz eden sektör olarak varlığını sürdürmektedir. Müsabakalar, yarışlar ve bu aktivitelerdeki yüksek performans görme isteği, spor katılımcılarının ortak istekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Müsabakaların futbol özelinde saha içerisindeki kontrol ve yönetimi spor eğitimi almış kişiler, futbol hakemlerinin vasıtası ile gerçekleştirilmektedir. Çünkü milyonlar bu branşı takip etmektedir (Sunay, 1992). Bir futbol müsabakasının izleyiciye keyif verecek şekilde ya da sinir bozacak şekilde geçmesinde en büyük etken hakemdir (Orta, 2000). Bir futbol hakeminin de maç esnasında iyi bir performans sergilemesi hem fiziksel hem de psikolojik dayanıklılığına bağlıdır. Futbol gibi bir oyunda verilen kararların birbiri ile ve farklı maçlar ile kıyaslanması oldukça zordur, çünkü bireysel farklılıklar verilen kararlar üzerinde oldukça etkili bir durumdur (Shiloh ve ark 2001; Lane ve ark 2006). Bireylerin yer aldığı organizasyonlarda kişilerin getirdiği bireysel farklılıkların olmaması mümkün değildir. Fakat bu farklılıklar herhangi bir müsabakanın gidişatında büyük öneme sahip etkiler yaratıyor ise, ortaya bir problem çıkmaktadır. Dolayısıyla da büyük kitlelerin yoğun ilgi ile takip ettiği futbol, dinamik yapısı gereği hataya müsait bir alan olarak değerlendirilebilir. Hataların önüne geçmek adına atılmış bir adım olan VAR siteminde hedef, minimum müdahale maksimum yarardır ve yeni bir sistem olarak karşımıza çıkan bu yapı hakkında, en önemli kitle olan taraftarlara da gerekli bilgilerin verilmesi önem arz etmektedir. Sistem adına önemli noktaların hakemler gözünden tespiti, sistem tecrübeleri, mevcut yeterlilikler, gelecekteki beklentiler ve ilgili detayların ortaya çıkarılması ile bu bilgilerin taraftarların anlayacağı bir dil ile ortaya konması bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Literatür Bilgisi

Türkiye’de 1923 yılında Yusuf Ziya ÖNİŞ vasıtasıyla temelleri atılan Türkiye Futbol Federasyonu (TFF) ile birlikte, Türk toplumunun modern futbol ile tanışması on dokuzuncu yüzyılın sonlarına denk gelmektedir. Futbolun zaman içerisindeki muazzam gelişimi, spor denilince akla ilk futbolun gelmesine sebep olmuştur (Uzunoglu, 2008). Bu büyüdü dünyada da katılımcıların hak ettiğinin karşılığını bulması önem arz etmektedir. İnsan faktörünün bulunduğu her alanda olduğu gibi futbolda da yapılan hatalar, katılımcıları olumsuz etkilemektedir.

Hakem

Ortaya çıkabilecek bir anlaşmazlığı, tarafsız bir şekilde çözüme kavuşturmak adına ilgili taraflar veya yetki sahibi bir kurum tarafından belirlenmiş kişidir. Sporun içerisinde ise, mevcut müsabakanın akışı içerisinde kazanılan sayılar hususunda, kuralların düzen içerisinde uygulanması ve kurallara uymayanlara gerekli yaptırımların uygulanmasına adına yetkili kişidir (Durna, 1997). Hakem aynı zamanda seyirciler ve sporcular arasında bir bağlayıcı görevi üstlenmektedir (Orta, 2000).

Toplumun bu hususta hakeme yüklediği bir görev ve bir değer mevcuttur. Doğru, güvenilir kararlar vermesi beklenen hakemlerin aynı zamanda şeffaf bir yönetim anlayışına sahip olması gerektirir. Çünkü toplumun bir hakemden beklentisi, seyir zevkini yaratması, görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi, çağdaş bir şekilde oyunu yönetebilmesidir (Çelik, 2004).

Futbol Hakemliği

Futbol değişen ve gelişen yapısı ile birlikte artık sadece bir spor dalı değil, büyük paraların döndüğü ve büyük rakamların konuşulduğu bir sektör haline gelmiştir. Hakem ise bu devasa sektör içerisinde, futbolun en önemli üç faktöründen birisi olarak yerini almaktadır (Uzun, 2004).

Futbol hakemliği, çok kısa bir süre içerisinde, çok hızlı ve çok sayıda kararın doğru ve adil bir şekilde verilmesini bekleyen bir meslek grubudur. Hakemler bu zorlu süreç için özel yetiştirilmiş ve bilgilendirilmiş kişilerden seçilmektedir (Sunay, 1992) ve verdikleri kararlar ile oyunu yönetirken, bu kararların değiştirilemez olduğunun farkındadırlar. Hakemlerin herhangi bir şekilde kural hatası yapması veya yanlış bir karar vermesinin sonucu, saha içerisindeki otoritelerinin sarsılması ve başka yanlışların önünü açması ile sonuçlanabilir (Ekblom, 1994).

Ülkemizde hakemlerin ve hakemlik kurumunun gelişimi, taraftar gruplarının yapılarının, spor kulüplerinin ve yönetimlerinin içyapısının iyi tespit edilip analizinin yapılması ve böylelikle ortaya konması ile gerçekleşebilir (Orta, 2000).

Futbol hakemliği düşünüldüğünde aslında yapılması en zorlu olan uğraşlardan birisidir. Bu işin bu kadar zorlu olmasındaki temel sebep, gerek seyircilerin, gerek antrenörlerin, gerekse sporcuların kuralları tam anlamıyla bilmemesidir. Kuralların bilinmediği bir çevrede, hakem olarak belli konular üzerinden kararlar vermek, her ne kadar doğru bir adım atmış olsanız dahi tepki ile karşılanmaktadır. Özellikle seyirciler hakeme, taraftarı oldukları takımı savunmak ve galibiyet hazzını yaşamak adına son derece haksız davranmaktadırlar. Bu kadar fazla uyarının olduğu bir oyunun içerisinde, hakemlerin hep bir adım daha iyi olma isteği ve bunun için gerek psikolojik dayanıklılıklarının, gerek fiziksel dayanıklılıklarının artması önem arz etmektedir (Cel, 1994).

Her zaman daha iyi olmak için çabalayan hakemler için bir de madalyonun diğer bir yüzü mevcuttur. Dinamik bir oyun içerisinde verilen çeşitli kararlar yüzünden küme düşen takımlar, kaybedilen müsabakalar ve belki de kaçırılan şampiyonluklar ortaya çıkmaktadır. Burada bakılması gereken temel nokta, verilen kararların yanlış olduğu mu yoksa kasıtlı olarak verilen bir karar mı olduğudur. Eğer bir hakem sık sık hata yapıyor ve maç seyrini etkileyecek kararlar veriyor ise bu iş için uygun olup olmadığı sorgulanmalıdır (Durna, 1997).

Futbol Hakemliğinde Karar Verme

Futbol hakemliği hususunda karar verme sürecinin %85'ini görsel bilgi oluşturmaktadır ve hakem çok kısıtlı bir süre içerisinde verdiği kararı duyurmak durumundadır. Yani kısaca bir hakem, bir pozisyon oluştuğu andan itibaren, durumu algılar, analiz etmeye başlar, kategorize eder, karşılaştırır ve daha sonra da o duruma en uygun tepkiyi yani kararı verir (Cel, 1994).

İyi bir hakemlik yolunda karar verme becerisi, ne zaman ve nasıl kararlar uygulanması gerektiğini bilmektir. Burada hakemler bir lider gibi tek başlarına ve emin adımlarla iyi birer uygulayıcı olmak zorundadırlar (Yarmalı, 2000).

Rasmussen (1993)'e göre deneyim sahibi hakemler saha içerisinde yetenekleri ve kuralları senkronize bir şekilde kullanırlar, fakat deneyimsiz hakemler kuralların ve mevcut bilgilerinin dışına çıkmamaya özen gösterirlerken, tecrübesiz hareketler sergilerler (Elsworthy ve ark., 2014; Macmahon, 1999). Burada profesyonel kararlar alabilmek tabii ki etkilidir fakat bazen alınacak kararlar ile ilgili risk almak zorunda kalınacağı durumların da olması beklenmelidir (Collina, 2004).

Hakemler hem büyük bir baskı ortamında karar vermek durumundadırlar hem de çok kısa bir süre içerisinde kararlarını açıklamakla yükümlüdürler. Örneğin; 1986 Dünya kupasındaki incelemeler göstermektedir ki, çeyrek final ve sonrasında oynanan 16 müsabakada görev yapmış olan futbol hakemlerinin toplamda 2167 karar verdikleri saptanmıştır. Bunun anlamı da dakikada 1.6 karar, yani her 40 saniyede 1 karar demektir. Bu kadar yoğun bir durum içerisinde mevcut konsantrasyonlarının maksimum seviyede olması ve bütün dikkatlerinin oyunda olması gereklilik arz eden bir durumdur (Evans ve Bellon 2000).

Müsabakalarda hakem hatalarının olması, bu kadar dinamik bir oyun içerisinde çok doğal bir sonuçtur ve bu hataların en aza indirilmesi ilk olarak hakemin sorumluluğunda olan bir görevdir. Bu hataların önlenmesi veya minimum seviyeye indirilmesi adına ilgili kuruluşların da çalışmalar yapması gerekmektedir. Bu zamana kadar denenen çizgi teknolojisi, 6. Hakemlik gibi uygulamalar verilen hatalı kararların minimuma indirilmesi adına yetkili kurumların attığı güzel adımlardandır. Bunlara ek olarak, 2018 yılı Dünya Kupası'nda kullanılan Video Yardımcı Hakem Sistemi (VAR) ise sportif çatışma ve itirazlar hususunda en etkili sistem olarak ülkemizde Süper Lig'inde de kullanılmaya başlanmıştır.

Video Yardımcı Hakem Sistemi

Video Yardımcı Hakem (VAR) özetle, itirazların yoğun olduğu, müsabaka skorunun etkilenebileceği düşünülen pozisyonlarda, pozisyonun tekrar izlenip kararın değiştirilebilmesi hususunda imkân sunan yeni bir sistemdir.

Mevcut sistemde ilk kez 2018 Dünya Kupası'nda kullanılan VAR, başarılı bir izlenim yaratmasının ardından Türkiye Futbol Federasyonu (TFF) tarafından 2018-2019 Spor Toto Süper Lig Lifter Küçükandonyadis Sezonu'nda ülkemizde kullanılmaya başlanmıştır ([http-1](#)).

VAR sistemi, maçı yöneten hakem tarafından kararsız kalındığı takdirde, saha kenarına kurulan VAR ekranından pozisyonu tekrar izleme ve doğru karar verme imkânı sunuyor. Ayrıca Riva'da kurulan özel bir VAR odasında farklı farklı açılardan maçı izleyen ayrı bir hakem heyeti de, tartışmalı bir pozisyon ile ilgili maçı yöneten hakeme uyarıda bulunabiliyor. VAR sistemi her pozisyonda devreye giren bir sistem olma özelliğini taşımamaktadır ve devreye girdiği pozisyonlar şu şekildedir ([http-2](#));

- Topun çizgiyi geçip geçmediğine bağlı gol kararları,
- Penaltı kararları,
- Direkt kırmızı kart uygulaması,
- Hakemin yanlış oyuncuya kırmızı kart gösterdiği durumlardır.

Burada önemli olan nokta şudur; VAR odasında yer alan hakemler, her ne kadar oyunun yöneticisine pozisyonu izlemesi hususunda çağrıda bulunsun da, hakem kararının doğru olduğunu savunup ekrana izleme için gelmeyebilir. Her ne koşul olursa olsun VAR odası, hakeme tekrar izleme talebi dışında, oyun içerisinde herhangi bir söz hakkına sahip değildir ve son karar her zaman maçın orta hakemindedir.

Dünya Kupasında görücüye çıkan VAR sistemi ile ilgili FIFA Hakem Komitesi Başkanı Pierluigi Collina, sistem için "*mükemle çok ama çok yakın*" ifadesini kullandı. Ayrıca FIFA, Dünya Kupası sonrasında açıkladığı raporda VAR sayesinde doğru karar oranının yüzde 99,3 olduğunu söylemiştir ([http-3](#)).

VAR sistemi, ilk olarak 1 Eylül 2016'da İtalya ile Fransa arasında oynanan hazırlık maçında denenen bir uygulama olarak karşımıza çıksa da şuanda toplam 16 ülkede uygulanmaktadır. Bu ülkeler şu şekildedir ([http-4](#));

- Avusturya
- Belçika
- Brezilya
- Çin
- Çek Cumhuriyeti
- İngiltere
- Fransa
- Almanya
- İtalya
- Güney Kore
- Hollanda
- Polonya
- Portekiz
- Katar
- ABD

Bu ülkelere ek olarak Türkiye'de VAR teknolojisini kullanan ülkeler arasında yerini almaktadır.

Tablo 1. Görüşmelerde Kullanılan Yarı Yapılandırılmış Formu Soruları

1	Sistemin tanıtımı nasıl gerçekleştirildi? Vaat edildiği şekilde çalışmakta mıdır?
2	Bu sistem vasıtasıyla hatalı kararların önüne geçilebilir mi?
3	VAR Sistemine başvurmak oyunun akışını bozuyor mu?
4	Sisteme başvurmak güvensizlik hissi oluşturuyor mu?
5	VAR Sistemi kullanılmaya başladıktan sonra oyuncuların ve teknik direktörlerin size olan bakış açısında bir değişim gözlemliyor musunuz?
6	Sisteme bu kadar kabul görmesinin sebepleri nelerdir?
7	Bu sistemin kullanıma başlanmasında bir gecikme olduğunu düşünüyor musunuz?
8	Bu sisteme alternatif olacak bir görüşünüz var mıdır?
9	VAR Sistemi öncesinde maçla ilgili pozisyonların çokça tartışılıyor oluşu, bu sistem sayesinde azalacak mıdır?
10	Medya yoluyla üzerinizde oluşabilecek baskının azaltılabileceğine inanıyor musunuz?
11	Bu sistemin ileride gelişmeye açık olduğunu düşünüyor musunuz?
12	Bu sistem, hakemlerin mesleki gelişimlerinde etkili olabilir mi?
13	VAR Sisteminin Süper Lig'de kadın hakemlere fırsat tanıyabileceğini düşünüyor musunuz?

Çalışmanın katılımcılarını, Türkiye Faal Futbol Hakemleri ve Gözlemcileri Derneği Eskişehir şubesine üye olan ve aktif olarak hakemliklerine devam eden 5 hakem oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında, tüm hakemlere ulaşmak mümkün olmadığından araştırma için yararlı olabilecek, deneyimli hakemlerin tespiti hususunda dernek başkanı ile iletişime geçilmiş ve yönlendirmeleri ile çalışma toplam 5 hakem ile tamamlanmıştır. Gerçekleştirilen görüşmelere ilişkin; tarih ve görüşme süreleri **Tablo 2'**de verilmiştir.

Tablo 2. Görüşme Detayları

Katılımcılar	Görüşme Süreleri (dk)	Görüşme Tarihi
Katılımcı-1	39.36	21.09.2018
Katılımcı-2	37.55	22.09.2018
Katılımcı-3	27.11	23.09.2018
Katılımcı-4	34.28	27.09.2018
Katılımcı-5	35.04	28.09.2018

Araştırmacı, katılımcılar ile belirlenen tarih ve saat doğrultusunda görüşmeleri planlamışlar ve görüşmeci için uygun olan bir yerde görüşmeleri gerçekleştirmişlerdir. Görüşme öncesinde araştırmacılar tarafından katılımcıya çalışma hakkında bilgi verilmiş ve bilgilerin gizliliği ile sadece bilimsel amaçlar doğrultusunda kullanılacağını taahhüt eden bir onam formu karşılıklı olarak imzalanmıştır. Görüşmeler, katılımcının onayı ile ses kaydına alınmıştır. Ses kaydına alınan görüşmeler daha sonrasında yazıya aktarılmış ve 2 ayrı araştırmacı tarafından incelenmiştir. Gerçekleştirilen incelemeler sonucunda araştırmacıların fikir birliği ile temalar ve kodlar tespit edilmiştir. Belirlenen temalar ve kodlar, araştırmacılar tarafından çalışmanın kapsamı doğrultusunda yorumlanmıştır. Temalar ve kodlar belirlenirken güvenilirlik aşamasında Miles ve Huberman'ın (1994) güvenilirlik formülü [$\text{Güvenirlik} = (\text{Görüş Birliği} / \text{Görüş Birliği} + \text{Görüş Ayrılığı}) \times 100$] kullanılmıştır. Bu amaçla araştırmacılar tarafından görüşme metinleri ayrı ayrı incelenmiş ve birbirlerinden bağımsız olarak belirlenen kategorilerin altına tespitlerini yazmaları istenmiştir. Mevcut formül ile hesaplamalar sonucunda %70 ve üzerinde olan sonuçların güvenilirlik anlamında yeterli olacağı belirtilmiş bu yüzdenin altında kalan ifadeler değerlendirmeye alınmamıştır (Miles ve Huberman, 1994).

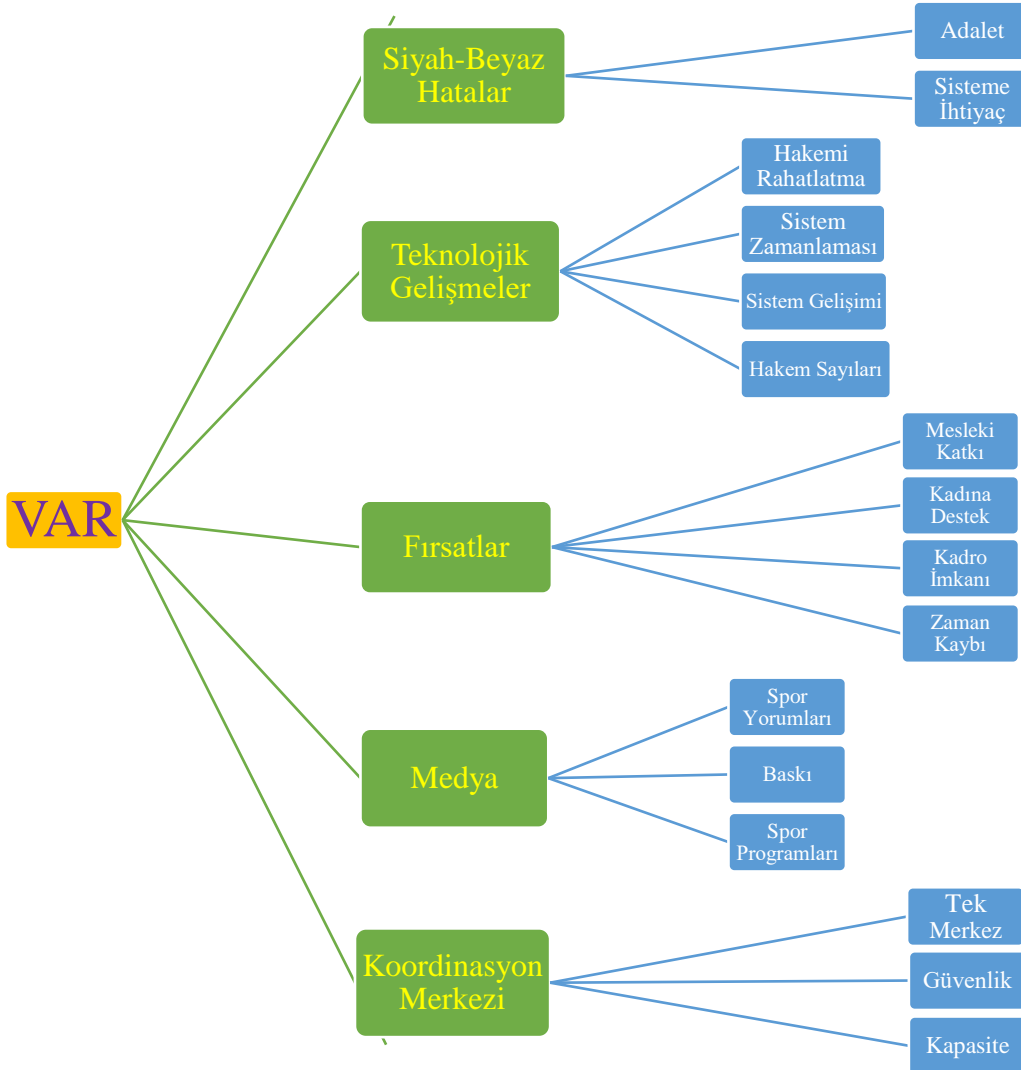
Bulgular

Gerçekleştirilen araştırma kapsamında, bulgular bölümünde tespit edilen temalar ve kodlara yer verilmiştir. Bulgular bölümünde ayrıca katılımcı görüşlerine yer verilmiş, katılımcı görüşleri paylaşılırken kimlikleri hakkındaki bilgiler paylaşılmamış ve görüşler araştırmacılar tarafından numaralandırılan katılımcı kodu ile aktarılmıştır.

Araştırma sonucunda hakemlerin VAR sistemi ile ilgili deneyimleri 5 tema altında toplanmaktadır. Bu temalar;

- Siyah-Beyaz Hatalar,
- Teknolojik Gelişmeler,
- Fırsatlar,
- Medya,
- Koordinasyon Merkezi'dir.

Temalar altında toplanan kodlar ise **Şekil-1**'de verilmiştir.

Şekil-1. VAR sistemi ile ilgili Temalar ve Kodlar

Siyah-Beyaz Hatalar

Katılımcılar, sistem üzerinde gerçekleştirdikleri açıklamalarda özellikle mevcut hataların sonucu etkilemesi durumunun son derece can sıkıcı olduğunu ve taraftarı derinden etkilediğini dile getirmişlerdir. İnsan faktörünün içinde bulunduğu durumlarda hatanın kaçınılmaz olduğunu ve minimum seviyede olması adına, oyun içerisinde yeni bir arayış olduğunu belirten hakemler, bu arayışın adalet istenmesi ile ortaya çıktığını ve sistem ihtiyacının oluşması ile sonuçlandığını belirtmişlerdir.

Adalet

Hakemler bazen verilen kararların, maç sonucu üzerinde son derece etkili olduğunu belirtmektedir.

Katılımcı-1: *“Bazen öyle maçlar izliyoruz ki, kazanması gereken takım hakemin hatası yüzünden kaybediyor”* cümlesi ile adalet kavramına vurgu yapmıştır. Katılımcı-3'de 1'in görüşünü destekler nitelikte *“Bazen hakemler için eyyamcılık suçlaması olabiliyor ve taraftarlar adaletli bir oyun seyretmek istiyor”* ifadesi ile beklentiyi gözler önüne sermiştir.

Sistem İhtiyacı

Hakemlerin taraftar tarafından adil olmadıklarına dair suçlamaları, sisteme olan ihtiyacı gözler önüne sermektedir.

Katılımcı-3 ihtiyacı şöyle anlatmaktadır; *“27 Haziran 2010 Almanya-İngiltere maçında gerçekleşen, Lampard'ın aşırı hızla vurduğunda top önce üst direğe çarpmış ardından kale çizgisinin neredeyse 30 cm içine düşüp dışarı sekmıştır ama bu pozisyon hakem tarafından es geçilmiştir.”* Katılımcı-2 ise *“Hakemlerin her pozisyonu görmesi imkânsızdır çünkü her zaman doğru açıya sahip olmak zor bir şeydir.”* açıklaması ile sistemin gerçekten fonksiyonel olduğunu ifade etmektedir.

Teknolojik Gelişmeler

Gelişen ve değişen dünya ile birlikte artık hemen hemen her alanda teknolojinin desteğine ihtiyaç duyulmakta ve sunduğu kolaylıklardan fayda sağlanmaktadır. Aslında futbolun içerisine giren VAR sistemi farklı branşlarda uzun süredir kullanılan *“şahin gözü”* uygulamasının bir yansımasıdır.

Hakemi Rahatlatma

Hakemlerin VAR sistemi ile ilgili olarak vardıkları ortak görüşlerden birisi de, sistemin hakemi rahatlatması ve yönettiği maçta kararları daha kolay verdiğidir.

Katılımcı-5 *“Eğer karar verdiğimiz bir pozisyonda doğru açıda değilsek ve kararımızdan emin değilsek, adaleti sağlamak adına VAR sistemine gidebiliriz. Bu bizim için bir fırsat.”* cümlesini kullanmış ve hakemlerin içlerinin rahatlaması ve kendinden emin kalmaları hususunda, sistemin önemini vurgulamıştır.

Sistem Zamanlaması

Hakemler sistemin futbolda kullanılmaya başlanma zamanlaması ile ilgili olarak en uygun zaman olduğunu düşünmekte ve buna Dünya Kupası'nı örnek göstermektedirler. Diğer branşların teknolojik uygulamaları ile özdeşleştirilmeyen futbol için en uygun zamanının Dünya Kupası olduğunu ve teknolojik desteğin ancak şimdi mümkün olduğunu dile getiren hakemler, kullanılan kamera sistemlerinin diğer branşlara göre daha gelişmiş olduğunu vurgulamaktadır.

Sistem Gelişimi

Mevcut gelişimlerin üzerine gelebilecek yeni adımların neler olduğunu tahmin etmekte güçlük çeken hakemlerimizden Katılımcı-4 “*Artık bu yeniliğin evrileceği tek noktanın daha fazla açıdan daha fazla kameranın kullanılması olacağını düşünüyorum.*” sözleri ile ifade etmiştir. Katılımcı-1 “*Teknoloji bu saatten sonra artık bizler için hayal gücümüzün ulaştığı nokta. Belki de ileride maçlar hakemsiz bile yürütülebilir.*” yorumu ile geleceği ön görmediği hususundaki görüşlerini aktarmıştır.

Hakem Sayıları

Hakemlerimiz bu teknolojik gelişmenin bir sonucunun da hakem sayılarındaki azalma olacağını düşünmekte ve insan faktörünü azaltmanın, hataları azaltacağını söylemektedirler.

Katılımcı-2 durumu, “*İleriki dönemlerde belki de maçları sadece tek bir hakem yani orta hakem yönetecek. Kamera sistemleri çok rahat bir şekilde yardımcı hakem görevini yürütebilir hale gelecektir.*” şeklinde özetlemiştir.

Fırsatlar

Mevcut değişimlerin yatacağı fırsatlara değinen hakemler, mesleki kazanımlardan, toplumsal cinsiyete dayanan imkânlar yaratılabileceğini dile getirmişlerdir.

Mesleki Katkı

VAR sistemi ile ilgili gerçekleştirilen eğitimlerin mesleki olarak gelişim sağlayacağı ve pratik yaratacağını söyleyen hakemler, mesleki açıdan bir kazanıma sahip olacaklarını düşünmektedirler.

Katılımcı-3 mesleki kazanımla ilgili olarak “*VAR eğitimlerinde o kadar çok video izliyoruz ki, pozisyonlar ister istemez hafızamıza kazanıyor.*” demiştir. Bu görüşe paralel olarak Katılımcı-5 “*Kendimizi geliştirmek ve bir karar vermede pratik kazanmak adına yapılacak en güzel şey bol bol pozisyon izlemek ve VAR sistemi bize bu imkânı sunuyor.*” diyerek fikirlerini belirtmektedir.

Kadına Destek

Hakemliğin erkek egemen bir konumda olduğu ülkemizde, futbolda kadına karşı güven bulunmamaktadır. VAR sistemi ile sağlanan kararların doğruluğu ile beraber belki kadının futbol içerisinde bir şansı bulunabilmektedir.

Toplumsal cinsiyet bağlamında katılımcı-2 “*en az bizler kadar iyi maç yöneten kadınlar ve süper Lig’de yer almayı hak ediyorlar. VAR sistemi kadınlar için bir şans olabilir.*” diyerek görüşlerini belirtirken, katılımcı-1 bu görüşe daha temkinli yaklaşmakta ve “*Başımızda bu zihniyet ve böyle bir TFF yönetimi olduğu sürece kadın maalesef futbolun içerisinde yer edinemez.*” şeklinde fikirlerini aktarmaktadır.

Kadro İmkânı

Hakemlerimiz yeni gelen bu sistem içerisinde eleman ihtiyacının son derece yoğun olduğunu dile getirmekte ve ilerleyen dönemlerde sadece süper lig hakemlerinden oluşan bir kadro ile değil, VAR sistemine özel bir kadro ile yola devam edileceğine inanmaktadır.

Açılacak yeni kadro fırsatları ile ilgili olarak katılımcı-4 “*Sistem şuan, mevcut süper lig hakemleri üzerinden ilerliyor ve bu süreç hakemler için çok yorucu bir hal almış durumda*” diye durumu açıklamaktadır. Bu görüşe paralel olarak katılımcı-2 “*Sistem daha alt liglere de uygulanmaya başladığında mutlaka yeni kişilere ihtiyaç duyulacak çünkü VAR sistemi kalabalık bir sistemdir.*” olarak görüşlerini aktarmaktadır.

Zaman Kaybı

VAR sistemi ile ilgili olarak taraflardan gelen en büyük eleştiri, futbolun ruhuna aykırı olarak oyunun fazlaca durması ve gereksiz zaman kaybı yaratmasıydı. Oysaki hakemlerimiz bu konu ile ilgili tam tersi düşünceler içerisindeydiler.

Zaman kaybından ziyade daha akışkan bir oyun oynandığını vurgulayan hakemlerimizden katılımcı-5 *“Bir hakemin VAR’a başvurması ve inceleme yapması maksimum 2-3 dakikasını alır, oysaki itirazlardan dolayı oyunlar çok daha fazla uzamakta.”* Katılımcı-1 ise bu süreci *“VAR kullanımı açıklanan resmi rakama göre ortalama 60 saniye süren bir süreç ve oyunu uzatması veya sekteye uğratması mümkün değil.”* şeklinde yorumlamaktadır. Diğer katılımcılar da bu süreç ile ilgili katılımcı-1 ve 5’e paralel ifadeler kullanmaktadırlar.

Medya

Medyanın çok güçlü bir etki yarattığını dile getiren hakemler, medya hususunda ortak bir dil kullanmaktadırlar ve üstün gücünü kabul etmektedirler.

Spor Yorumları

Oynanan oyun hakkında yapılan yorumların çok sert olduğunu dile getiren katılımcı-3 *“Gazetelerde veya çeşitli medya araçlarında yapılan yorumlar çok acımasız ve bu yorumları gerçekten işi bilen kişiler yapmıyor”* şeklinde yorum yapmaktadır.

Baskı

Medyanın güçlü ve etkili bir organ olduğunu kabul eden hakemlerimiz, özellikle kritik maçlar ile ilgili çok fazla baskı hissettiklerini ve bu baskının ister istemez hayatlarına yansıdığını belirtmektedir. Bu konu ile ilgili katılımcı-5’in görüşü şu şekildedir, *“Bir hakemin kritik bir maça çıkarken, mesela bir derbi maçı olsun... acaba herhangi bir hata yapıp, eleştiri alacak mıyım diye düşünmeden çıkmasının imkanı yoktur.”*

Spor Programları

Yapılan programların çok düzgün programlar olmadığını dile getiren hakemlerimizin bu program ile ilgili eleştirileri şu şekildedir, katılımcı-2 *“öyle programlar yapılıyor ki sadece şarlatanlık izliyoruz. Spor ya da futbol namına hiçbir şey yer almıyor”*. derken, katılımcı-1 fikirlerini *“VAR sistemi geldi ve artık spor programcılarına konuşacak bir şey kalmadı. Artık televizyonlarda gerçek futbol konuşulacak”* şeklinde dile getirmiştir.

Koordinasyon Merkezi

VAR sisteminin koordinasyon merkezi İstanbul’da yer almaktadır. VAR sisteminin kullanıldığı her maç Riva merkezli olarak tek bir merkezden izlenmektedir ve bu uygulamanın farklı çeşitleri de mevcuttur.

Tek Merkez

Ülkemizde tek merkezden idare edilen VAR sistemi ile ilgili olarak yoğun fikir birliği tek merkezin uygun olmasına yöneliktir. Bununla ilgili olarak katılımcı-3 *“Uygulama farklı yerlerde farklı şekillerde yapılıyor, eğer görüntü aktarımında bir zaman kaybı yaşanmıyor ise merkezin nerede olduğu önemli değil”* derken, sadece katılımcı-5 diğerlerinden farklı bir fikir beyan etmekte ve güvenlik problemini vurgulamaktadır.

Güvenlik

Güvenlik ile ilgili soru işaretleri olduğunu aktaran katılımcı-5 bu konu hakkında şu görüşü öne sürmektedir *“Bizim ülkemizde VAR sistemi kabin tipi olur ise güvenlik sorunu yaşanabilir çünkü bu ülkede zamanında hakemler rehin alındı.”* Ayrıca bu görüşe ek olarak, *“tarafhtarlar mobil araç gibi bir sistemin etrafını sarabilir ve zarar verebilir”* diyerek endişelerini dile getirmektedir.

Kapasite

Riva’da olduğu bilenen VAR uygulama merkezi şunda 7 adet odadan oluşmakta ve sadece süper lig maçları için hizmette bulunmaktadır.

Mevcut kapasite göze alındığında, katılımcı-3 görüşlerini şöyle dile getirmektedir *“Tesis şunda yeterli bir konumda fakat hakem sayısı yetersiz kalıyor.”* Katılımcı-4 *“Madem bu sistem alt liglere de uygulanacak, kesinlikle mevcut odalar yetersiz kalacaktır”* şeklinde yorum yapmaktadır. Tesislerle ilgili katılımcı-2 ise, *“Evet, sistem şunda iyi gidiyor ama önümüzdeki dönemlerde daha alt liglere ve farklı organizasyonlara da bu sistemin uygulanacağı söylendi, bu durumda ne 7 VAR odası yeterli olacaktır, ne de VAR özelliklerini taşıyan statlar yeterli olacaktır.”* yorumunu yapmıştır.

Bütün bu bulgular değerlendirildiğinde, VAR sisteminin futbol dünyasında yeni bir soluk oluşturduğu söylenebilir. Üstün bir teknoloji ile donatılmış bu sistemin, hem kullanıcılar, hem de izleyiciler açısından faydalı bir sistem olacağına olan inanç, sistemin kullanımında daha aktif ve istekli olunması ile sonuçlanacaktır. Daha alt liglere de uygulanması beklenen sistemin, hataları azaltmak hususundaki etkisi yadsınamaz bir gerçektir.

Tartışma ve Sonuç

VAR sistemi en baştan beri ülkemizde ve pek çok ülkede tartışmaya sebebiyet veren bir sistem olarak anılmaktadır. Bu sistem ile ilgili olarak, Tottenham Menajeri Pochettino, söz konusu uygulamanın futbolun ruhuna zarar verdiğini dile getirmiştir. Bunun ile ilgili görüşü şu şekildedir; *“Futbol duygularla oynanıyor. Eğer duyguları öldürürsek futbolu seven hiç kimse bu maçta yaşananlardan dolayı mutlu olmaz. Futbol aynı zamanda hatalarla oynanıyor. Biz hata yapıyoruz, oyuncular hata yapıyor, hakemler hata yapıyor. Fakat bana kalırsa biz en iyi hakemlere sahibiz. Video Hakem uygulamasının futbola yardımcı olacağını düşünmüyorum”* (<http-5>).

Ayrıca Hırvat oyuncu Luka Modric, *“Yeni bir buluş ama dürüst olmak gerekirse uygulamayı beğenmedim. Kafa karışıklığına sebep oluyor. Bu uygulamanın devam etmemesini umuyorum çünkü bunun futbol olmadığını düşünüyorum”* sözleri ile VAR sistemine olan bakış açısını aktarmıştır (<http-6>).

Bu olumsuz görüşlere paralel olarak ülkemizde, VAR sistemi ile ilgili olarak olumsuz görüş belirtenler listesinde, eski futbolcu Tümer Metin, eski hakem Deniz Çoban, Türkiye Futbol Antrenörler Derneği (TÜFAD) Eskişehir Şube Başkanı Ahmet Bingöl, Hürriyet yazarı Uğur Meleke, Fanatik yazarı ve TRT Spor yorumcusu Cem Dizdar’ da yer almaktadır. Kişilerin beyanatları dikkate alındığında, sistem ile ilgili zaman kaybı yaratacağı konusundaki görüş birliği ve kaygı göze çarpmaktadır.

Günümüzde önemli bir kitleyi oluşturan sosyal medya kullanıcıları arasındaki bazı futbolseverler, VAR sisteminin futbolun ruhuna ters olduğunu savunurken, bazıları da bu sistemin sonuçları adil olarak belirleyeceği fikrini savunmaktadır (http-7).

VAR sistemi ile ilgili olarak Türkiye'de antrenörlük yapan kişilerin görüşleri şu şekildedir (http-6);

Başakşehir Teknik Direktörü Abdullah Avcı: *“Video hakem uygulaması nostalji olarak bakıldığında sanki futbolun doğasını bozuyor gibi gözüküyor ama bugünkü gerçeklerle bakıldığında sanki futbolun içinde olması gereken bir durum gibi duruyor.”*

Beşiktaş Teknik Direktörü Şenol Güneş: *“Sistem kullanılabilir.”*

Galatasaray Teknik Direktörü Jan Olde Riekerink: *“Video hakem uygulaması başlatılırsa, bu onların da çok faydasına olacaktır. Her şeye rağmen, oyunun çekiciliğini, akıcılığını kaybetmemek lazım. Eğer bunu etkilemeyecekse, video hakem uygulamasına geçilebilir.”*

Fenerbahçe Teknik Direktörü Dick Advocaat: *“İyi olur. Yardımı, katkısı olabilecek her şey iyi olur, çünkü hakem olmak zor bir iş.”*

Bursaspor Teknik Direktörü Hamza Hamzaoğlu: *“Doğru bir şekilde oturtulursa yararlı olabilir. Hatalar en aza indirgenir. Dışarıdan başka bir hakem, izledikten sonra kulaklıkla hakeme bildirebilir. Çok daha kısa sürede yapılabilir ancak futbolun ruhunu öldürmemek lazım. Hata, futbolun içinde olan bir unsur, futbol hatalarıyla güzel.”*

Osmanlıspor Teknik Direktörü Mustafa Reşit Akçay: *“Futbolun ruhuna aykırı görüyorum. Kim ne zaman hangi kararı vererek videoyu oynatacak? Süre kaybı ve konsantrasyon kaybı. Ayakla taç da gündeme gelmişti ama futbolun hızını ve konsantrasyonunu kestiği için vazgeçilmişti. Bence hakemlerin özgür görüşüyle oyunu doğal hale getirmeliyiz.”*

Gençlerbirliği Teknik Direktörü Ümit Özat: *“Video hakem uygulaması mutlaka gelmeli ama kriteri olmalı. Kriterleri iyi oturtmak lazım. Bana göre ofsayt için uygulanmamalı. Elle oynanan pozisyonlar veya agresif davranışlar için uygulanmalı. Gelmesiyle beraber kriterlerin olması lazım. Her şeyi durdurarak bakarsak, futbol futboldan çıkar.”*

Antalyaspor Teknik Direktörü Rıza Çalımbay: *“Önce bir bakmak, denemek lazım. Belli bir süre sonra başlamak lazım. Neticede hakemler insan, bazı pozisyonları kaçırabiliyor. Geçen sene Kasımpaşa'da çok yaşadım. En az 15 puanımız hakem hatalarından gitti ama ben bilerek yaptıklarını sanmıyorum. Çözüm olacaksa, bir faydası olacaksa olabilir. Daha önce 4. hakem koydular, olmadı, kaldırdılar. Belki onu da kurup tekrar kaldıracaklar.”*

Karabükspor Teknik Direktörü Igor Tudor: *“Bu tarz hakemler için çok iyi olacak.”*

Kasımpaşa Teknik Direktörü Kemal Özdeş: *“Bu hafta oynanan Medipol Başakşehir-Adanaspor maçıyla ilgili düşünürsek bence de olmasında fayda var.”*

Trabzonspor Teknik Direktörü Ersun Yanal: *“Video uygulamasına, oyunun durmasına karşıyım. Birbirimize güvenmeliyiz. Birbirimizi baskı atına alıp futbol iklimini kirletmemeliyiz. Top çizgiyi geçti mi geçmedi mi, gibi bir takım küçük uygulamalar yapılabilir ama video uygulamasını futbolun doğasına aykırı buluyorum.”*

Alanyaspor Teknik Direktörü Hüseyin Kalpar: *“Futbola katkı sağlayacak her şeye olumlu bakarım. Tabii ki bunun ön çalışmalarının yapılması gerekir. İleriye dönük bu tip çalışmalar olabilir. Önemli olan futbola fayda sağlanması.”*

Rizespor Teknik Direktörü Hikmet Karaman: *“Video hakem uygulamasını çok merak ediyorum. Hakem daha sağlıklı görebilir. Biz bazen analiz yaparken aynı pozisyonu dört beş kez çevirip izliyoruz. Tartışıyorsun, karar veriyorsun. Yetkililerin bunu ele alması gerekiyor.”*

Gaziantepspor Teknik Direktörü İbrahim Üzülmez: *“Video hakem uygulaması, oyunu biraz daha soğutur. Oyuncular arasında bir anket yapılırsa olumsuz düşünce çok çıkar. Saha içinde oyuncu tarafından baktığımızda video uygulamasını değerlendirmek için en az iki dakika duracak. Oyuncular için doğru olmayacağını düşünüyorum. Basketbolda olabilir, futbolda olumsuz olarak değerlendiriyorum.”*

Antrenörlerin birçoğunun birleştiği görüş sistemin kullanılmasının bir ihtiyaç ve faydalı olacağı yönündedir. Spor yorumcuları gibi olumsuz görüş belirtenlerin de dediği gibi bazı antrenörlerde de zaman kaybı yaratabileceği hususundaki kaygı göze çarpmaktadır.

Bütün bu görüşlerin yanında VAR, Spor Toto Süper Lig'in ilk yarısında 98 kararın değişmesini sağlamıştır. Hakemler, topun ağlara gittiği 24 pozisyonun öncesinde golü atan takım aleyhine; ofsayt, faul veya elle oynama gibi bir ihlal tespit etmiştir. Hakemlerin Video Yardımcı Hakem'e gitmeden önce iptal edilen 7 gol kararında değişiklik yapılmıştır. Süper Lig'in ilk yarısında 27 penaltı pozisyonunda VAR uygulamasına giden hakemler karar değiştirmiştir. İlk 17 haftada 20 penaltı VAR'a giden hakemlerin karar değiştirmesiyle verilmiştir. Hakemlerin penaltıya hükmettiği 7 pozisyonunda ise karar geri alınmıştır. Hakemler, sezonun ilk yarısında 16 kırmızı kartı VAR incelemesinden sonra çıkarmıştır (http-8).

Sistemin bir ihtiyaç olduğu ve adalet dağıttığı hususunda hakemler tarafından belirtilen görüşleri destekler nitelikte adımlar atıldığı, Süper Lig'in ilk yarısında gerçekleşen uygulamalardan da gözükmektedir. Adaletin sağlanması ve hakemlere yardımcı olması hususunda faydalı bir sistem olduğu açıkça görülen VAR sistemi, hakkıyla uygulandığı takdirde, tarafları ve tüm paydaşları memnun eden bir sistem olarak anılabilir.

Yerli alanyazın dışında, yapılan araştırma sonucunda elde edilen bilgilerin ve görüşme sonuçlarının, yabancı alanyazın taraması sonuçları ile de benzerlik gösterdiği görülmektedir. (Schauss, 2018; Dugalić, 2018; Spitz ve ark., 2018; Spitz, 2017;). Gerçekleştirilen alanyazın taramasında elde edilen görüşler şu şekildedir;

- *“VAR sistemi subjektif bakış açısını ortadan kaldıracak ve daha temiz kararlar alınmasının önünü açacaktır.”*
- *“Video teknolojisi daha kesin ve objektif kararlar verilmesi hususunda önem arz etmektedir.”*
- *“Sporun dijitalleşmesindeki en önemli örneklerinden birisi 2018 Dünya Şampiyonasında kullanılan VAR sistemidir.”*
- *“VAR sistemi yavaş çekim teknolojisi ile hakemlere karşı gerçekleştirilecek yanıtıcı hareketlerin tespitinde önemli ve faydalı bir yeniliktir.”*

Alanyazında gerçekleştirilmiş nitel bir çalışma bulunmamasından dolayı, gerçekleştirilen bu çalışmanın özgün bir değere sahip olduğu söylenebilir. Yerli alan yazında VAR sistemi ve hakemlerine yönelik çalışmaların kısıtlılığı sebebiyle boşluğu doldurması bakımından özgün bir çalışma olarak kabul edilebilir.

Bu araştırma sonucunda gerçekleştirilen tespitlerin farklı örneklem gruplarında (Cinsiyet, statü, görev yılı vb.) değişiklik göstermesi olağandır. Bu çalışma; Türkiye’de VAR sisteminin mevcut durumu, işleyişi, tanıtımı, faydaları ve gelişim yolunda, olası geçirebileceği evrimin ortaya konması açısından önem arz etmektedir.

Her araştırmanın olduğu gibi bu araştırmanın da çeşitli sınırlılıklar ile yürütülmüş olduğu göz ardı edilmemelidir. Daha sonraki araştırmalarda farklı evren-örneklem grubu seçilerek ya da farklı alanlardaki görüşler alınarak (gözlemci, federasyon yetkilisi, yan hakem vb.) çeşitli araştırma desenleri oluşturulabilir.

Sonuç olarak; VAR sistemi pek çok ülkede kabul görmüş bir sistem olmasına rağmen ülkemizde dâhil olmak üzere, özellikle taraftarlar açısından bir yenilik olarak değerlendirilmekte ve önyargı ile yaklaşılmaktadır. Teknolojik gelişmelerin ve yeniliklerin hızla yaşandığı 21.yy.'da, hakemlerimizin de sistem hakkındaki görüşleri dikkate alındığında, futbolda ve pek çok spor branşında adalet sağlama adına daha fazla yeniliğin gelebileceğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Balci, A. (2013). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler. Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Cel, A. (1994). Hakemlik Psikolojisi, Futbol Bilim ve Teknoloji Dergisi, çeviren: Kin A, 1, 21-23, Ankara.
- Collina, P. (2004). Benim Oyun Kurallarım, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Çelik, S. (2004) Hakem, Dördüncü Hakem, Yardımcı Hakem ve Gözlemciler El Kitabı, EPAK (Eğitim, Planlama, Alt, Komisyonu), Ankara.
- Durna, E. (1997) Türkiye’de Futbol ve Hakem, Yıldızlar Matbaacılık, İstanbul.
- Eklblom, B. (1994) Handbook of Sports Science and Football, Blackwell Scientific Publication, Oxford.
- Elsworthy, N., Burke, D., & Dascombe, J. B. (2014). Factors relating to the decision-making performance of Australian football officials. International Journal of Performance Analysis in Sport, 14(2), 401-410.
- Evans, R. ve Bellion E. (2000). For the Good of the Game Youth Sports International, California, USA
- Lane AM, Nevill AM, Ahmad NS, and Balmer N (2006) Soccer Referee Decision- Making: “Shall I Blow The Whistle?”, Journal of Sports Science and Medicine, 5.
- Macmahon, C. (1999) Making Sense of Chaos: Decision Making By High and Low Experienced Rugby Referees, Ottawa.
- Miles, MB., & Huberman, AM. (1994). Qualitative data analysis: An expanded Sourcebook. (2nd ed). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Schauss, P. (2018). Stupidity in football. The Aesthetics, Poetics, and Rhetoric of Soccer, 2.
- Shiloh, S., Koren, S. ve Zakay, D. (2001) Individual Differences in compensatory decision Making Style Hit2 and Need For Closure as Correlates of Subjective Decision Complexity and Difficulty, Personality and Individual Differences.
- Spitz, J., Put, K., Wagemans, J., Williams, AM., & Helsen, WF. (2017). Does slow motion impact on the perception of foul play in football?. European journal of sport science, 17(6), 748-756.
- Spitz, J., Put, K., Wagemans, J., Williams, AM., & Helsen, WF. (2018). The role of domain-generic and domain-specific perceptual-cognitive skills in association football referees. Psychology of Sport and Exercise, 34, 47-56.
- Sunay, H. (1992). Ankara Bölgesi Futbol Hakemlerinin Hakemlige Yönelmelerine Etki eden Motivasyonel Etkenler Üzerine Bir Arastırma, H.Ü. Futbol Bilim ve Teknoloji Dergisi, Ankara.
- Orta, L. (2000). Dünya’da ve Türkiye’de Futbol Hakemliginin Baslangıcı ve Gelisimi Semineri, Onsekiz Mart Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bölümü, Çanakkale.
- Uzun, B. (2004). Türkiye Futbol Federasyonu, Futbol Dergisi, 11, 29, İstanbul.

Uzunoglu, ÖU. (2008). Türk futbol hakemlerinin karar verme stillerinin klasmanlarına ve bazı değişkenlere göre incelenmesi (Doctoral dissertation, Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü).

Yarmalı ES. (2000) 30 Dakikada Dogru Karar Verme, Damla Yayınevi, İstanbul.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Seçkin Yayınevi, Ankara.

İnternet Kaynakları

http-1 <http://www.tff.org.tr/Default.aspx?pageId=200&ftxtId=29687>

http-2 <https://football-technology.fifa.com/en/media-tiles/video-assistant-referee-var/>

http-3 <https://www.bbc.com/turkce/spor-45038263>

http-4 https://www.yeniasya.com.tr/spor/16-ulke-yeni-sezonda-var-sistemine-geciyor_468198

http-5 https://www.ntv.com.tr/spor/var-uygulamasi-futbolun-ruhuna-aykiri-ilk-yarida-5-kez-vara-gidildi,yFbOsip9sEmEC_JMB9XAPw

http-6 <http://www.diken.com.tr/teknoloji-futbolun-ruhunu-oldurur-mu-9-soruda-video-hakem-sistemi/>

http-7 <http://www.bursahayat.com.tr/haber/herkesin-gozu-var-da-futbolun-ruhunu-mu-olduruyor-80152.html>

http-8 <https://www.trtspor.com.tr/haber/futbol/spor-toto-super-lig/super-ligin-ilk-yarisina-var-damgasi-98-karar-degisti-174346.html>